

ساختار کالبدی- فضایی شهر یزد از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره آل مظفر بر اساس مدارک و شواهد موجود

سید فضل‌الله میردهقان اشکذری^۱

استادیار گروه ایرانشناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

محمد ابراهیم زارعی

دانشیار گروه باستانشناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

جعفر نوری

استادیار گروه ایرانشناسی، دانشگاه میبد، میبد، ایران

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۰۶

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۸/۲۱

چکیده

شهر یزد یکی از شهرهایی است که علی‌رغم توسعه و گسترش، هنوز بخش‌های قدیمی خود را، که امروزه بافت تاریخی را تشکیل می‌دهند، در دل خود حفظ کرده است. این شهر از ساختارهای مختلفی تشکیل می‌شد که مهم‌ترین ساختار آنرا محلات تشکیل می‌دادند. اما، می‌توان عوامل گوناگونی را در شکل‌گیری و توسعه شهر و به تبع آن ساختار محلات دخیل دانست. ساختار مذهبی شهر از مساجد و آرامگاه‌های مختلفی تشکیل می‌شد که می‌توان از مسجد جامع به عنوان اصلی‌ترین بخش این ساختار نام برد که در مرکز شهر واقع شده بود. همین امر باعث گردید تا در دوره آل مظفر بازار چهارسوق، مهم‌ترین مرکز اقتصادی شهر، در کنار آن ساخته که خود باعث ایجاد تغییر در محلات شود. ساختار آموزشی از مدارس گوناگونی تشکیل می‌شد که برخی از آنها جزئی از مجموعه بزرگتر بودند. این مدارس به همراه بناهای عام‌المنفعه تأثیرات زیادی را در شکل‌بخشی در ساختار محلات داشتند و تغییراتی را در درون آنها ایجاد نمودند. وجود برج و باروی شهر باعث شده بود تا محلات به دو بخش خارج حصار و داخل حصار تقسیم شوند که با گسترش آن به محدوده محلات داخل حصار افزوده می‌شد. مهم‌ترین منبع تأمین آب شهر قنات‌های متعددی بود که بوسیله پایاب و آب‌انبار دسترسی را امکان‌پذیر کرده و آسیاب‌های متعددی از آن بهره می‌بردند و برخی از محلات به واسطه آنها شکل گرفتند. در نتیجه می‌توان گفت در شکل‌گیری و توسعه شهر یزد ساختارهای متفاوتی مانند ساختارهای مذهبی، اقتصادی، آموزشی، مجموعه‌های گوناگون و غیره دخیل بودند و هر کدام موجب شکل‌گیری و توسعه بخشی از شهر شدند.

واژگان کلیدی: یزد، بافت تاریخی، دوره اسلامی، روند شکل‌گیری ساختاری - فضایی، متون محلی

مقدمه

شهر یزد از جمله شهرهایی است که از محلات مختلفی تشکیل شده است که برخی از آنها در دوران معاصر به مجموعه آنها اضافه شده‌اند. با استناد به متون محلی، در گذشته نیز محلات مذکور ساختار اصلی شهر را تشکیل می‌دادند و مجموعه برخی از آنان، که بافت تاریخی شهر یزد را تشکیل می‌دهند، با شماره ۱۵۰۰۰ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. این بافت بناهای تاریخی زیادی را در دل خود جای داده که از معروف‌ترین آنها می‌توان به بقعه دوازده‌امام، مسجد جامع کبیر، بقعه سید رکن‌الدین و غیره اشاره کرد.

از دوران پیش از اسلام شهر یزد شواهدی موجود نمی‌باشد، اگرچه در متون محلی به این دوره اشاراتی شده ولی داستان‌های ذکر شده افسانه‌وار و عاری از هرگونه حقیقت می‌باشند. در دوران صدر اسلام تا دوره آل‌کاکویه (۲) نیز اطلاعات موثقی وجود ندارد و متون تنها به وجود و یا شکل‌گیری برخی از محلات آن اشاره مختصری دارند. اما از دوره آل‌کاکویه به بعد تصویر جامع‌تری از این شهر در دست می‌باشد. از این زمان تا دوره آل‌مظفر (۴) حکام مختلف بناهای زیادی را در شهر احداث کرده و موجبات رشد و آبادانی آن رافراهم می‌کنند (کاتب: ۱۳۴۵ و جعفری: ۱۳۸۹). مساجد جامع مختلف، بازارها، مدارس و مجموعه‌های گوناگون در محلات مختلف ایجاد شده (۵) و هرکدام به نوعی باعث رونق آن می‌گردند. متون تا دوره آل‌مظفر از تعداد تقریبی ۳۷ محله در شهر یزد نام می‌برند (کاتب: ۱۳۴۵، جعفری: ۱۳۸۹) که امروزه تعدادی از آنها تنها از طریق متون محلی شناخته می‌شوند.

تاکنون درباره این شهر مطالعات مختلف صورت گرفته و هر کدام براساس دیدگاه خود مجموعه شهر و یا بخش‌هایی از آن را مورد مطالعه قرار داده‌اند. یکی از جامع‌ترین منابع تألیف‌شده در رابطه با این شهر، کتاب «محلات تاریخی شهر یزد» می‌باشد که نویسنده به معرفی محلات تشکیل‌دهنده آن پرداخته و عناصر مهم در هر محله را معرفی کرده است (خادم‌زاده: ۱۳۸۷). از نقاط قوت این کتاب دو زبانه بودن آن است که استفاده از آن را برای گردشگران خارجی تسهیل می‌کند (همان). همچنین می‌توان به گزارشات مطالعات ثبت شهر تاریخی یزد در فهرست آثار ملی اشاره کرد که در این پروژه براساس متون محلی و شواهد موجود به مطالعه بافت تاریخی پرداخته شده و روند توسعه تدریجی شهر یزد در دوره‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است (مهندسین مشاور شمس: ۱۳۸۵). مقاله «روند توسعه تدریجی شهر یزد در ادوار تاریخی» با نگاهی مختصر به تاریخ شهر یزد، به شکل‌گیری محلات در دوره‌های مختلف تاریخی می‌پردازد بطوریکه با مطالعه آن می‌توان روند شکل‌گیری این بافت را بر مبنای دوره‌های مختلف تاریخی مورد بررسی قرار داد (میرزایی و فدایی: ۱۳۸۵). اما مقاله حاضر سعی در شناسایی عوامل مختلف شکل‌گیری و توسعه شهر یزد می‌باشد.

درباره برخی از بناهای تاریخی شهر یزد نیز مطالعات خوبی انجام شده و کتب مختلفی نیز در این زمینه چاپ شده است که برای مثال می‌توان به «پژوهشی در آبنبارهای شهر یزد» (مسرت: ۱۳۸۹)، «مسجد جامع یزد» (دهقان‌چناری: ۱۳۹۰)، «مسجد جامع کبیر یزد» (مسرت، ۱۳۹۱) و «شاهکار فیروزه کویر» (اسلامی و دیگران: ۱۳۸۸) اشاره کرد.

این مقاله با رویکردی توصیفی - تحلیلی - تاریخی که برپایه متون تاریخی و آثار موجود است، سعی در مطالعه چگونگی شکل‌گیری و توسعه شهر یزد و عوامل مؤثر در آن تا پایان دوره آل‌مظفر دارد.

مهم‌ترین سؤال مطرح‌شده این است که چه عواملی در گسترش بافت تاریخی شهر یزد نقش داشتند؟ شهر یزد، از همان ابتدا، از محلات مختلفی تشکیل شده بود که در طی قرون متمادی شکل گرفته بودند. عوامل مختلفی در شکل‌گیری این محلات نقش داشتند. گاهی ایجاد رشته‌قناتی جدید باعث ایجاد محله جدیدی می‌گردید و در برخی از مواقع احداث بنا و یا مجموعه‌ای تازه محله را بوجود آورده و یا تقسیماتی را در درون یک محله سبب می‌شد. برای مثال می‌توان به بازار و دروازه مادر امیر اشاره کرد که به مرور زمان محله مالمیر در کنار آن‌ها شکل گرفت. همچنین این بناها سبب تغییر نام بخش‌هایی از محله همجواریشان می‌شدند که در این مورد نیز می‌توان به محله وقت‌الساعت اشاره کرد که بدلیل وجود مجموعه سید رکن‌الدین در این محله بوده است. از جمله ساختارهایی که باعث ایجاد تغییرات در ساختار اصلی شهر می‌گردید می‌توان به ساختار آموزشی، مذهبی، بازار و بناهای عام‌المنفعه اشاره کرد.

پیشینه پژوهش

شهر یزد یکی از شهرهایی است که متون جغرافیایی مختلف اطلاعات بسیار اندکی را درباره آن در اختیار ما قرار می‌دهند و علی‌رغم پرداختن به ناحیه یزد، که آن را به عنوان بزرگترین ناحیه کوره اصطخر معرفی می‌کنند، درباره شهر یزد سکوت کرده‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۹۸، ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۳۶). همین امر باعث می‌شود در این مقاله متون محلی تنها منابع مورد استفاده در بررسی روند شکل‌گیری شهر یزد باشند.

قدیمی‌ترین کتابی که در باب شهر یزد و نواحی تشکیل‌دهنده آن نوشته شده وقفنامه جامع‌الخیرات تألیف سید رکن‌الدین قاضی است که در فاصله سالهای ۷۳۲ و ۷۳۳ هـ ق نوشته شده است. نویسنده کتاب مذکور یکی از شخصیت‌های برجسته یزد در قرن هشتم هـ ق می‌باشد که بر اساس تواریخ یزد، دوران حکومت اتابکان (۳) و آل‌مظفر را تجربه کرده و به دلیل برخورداری از مقام و منزلت خاص، بانی آثار خیر بسیاری در یزد بود که برخی از این آثار هنوز پابرجا هستند (افشار ج ۱، ۱۳۷۴: ۲۵).

قدیمی‌ترین کتابی که به بررسی تاریخ یزد، از ابتدای شکل‌گیری آن تا دوره مؤلف می‌پردازد، تاریخ یزد تألیف جعفر بن محمد جعفری است که حوادث یزد را تا سال ۸۴۴ هـ ق در بر می‌گیرد. اگرچه در باب شکل‌گیری یزد به بیان افسانه‌هایی مانند احداث کثه بدست اسکندر مقدونی می‌پردازد، ولی از دوران اسلامی به بعد اطلاعات بسیار کاملی را درباره تاریخ آن و حکامی که در دوره‌های مختلف حکومت کردند و حوادث آن روزگار پرداخته است (همان: ۲۶).

دومین اثر، تاریخ جدید یزد تألیف احمد بن حسین بن علی کاتب است که در نیمه دوم قرن نهم هـ ق و چند دهه بعد از کتاب تاریخ یزد جعفری تألیف شده است. به احتمال زیاد، مؤلف کتاب مذکور، استفاده بسیار زیادی از کتاب ماقبل خود کرده و در بسیاری از موارد نیز جزییاتی را به آن افزوده است. همچنین اتفاقات بعد از سال ۸۴۴ هـ ق (آخرین تاریخ ذکرشده در تاریخ یزد) تا روزگار مؤلف (۸۶۲ هـ ق) را شامل می‌شود که این مورد نیز یکی از محاسن کتاب به حساب می‌آید (کاتب، ۱۳۴۵: ۸).

یکی از مفصل‌ترین متون نگاشته‌شده درباره تاریخ یزد، کتاب جامع مفیدی تألیف نجم‌الدین محمد مستوفی است. این کتاب در فاصله سالهای ۱۰۸۲ تا ۱۰۹۰ هـ ق در سه جلد تألیف شده که متأسفانه بخش‌هایی از جلد دوم آن

بکلی از بین رفته ولی دو جلد دیگر آن توسط ایرج افشار یزدی تصحیح و به چاپ رسیده است. جامع مفیدی نیز همانند کتب ذکرشده در قبل، به بررسی تاریخ یزد تا روزگار مؤلف پرداخته با این تفاوت که حوادث با جزئیات بیشتری ذکر شده‌اند (افشار، ۱۳۷۴: ۲۸ و ۲۹).

کتاب «یادگارهای یزد» یکی از مهمترین منابع درباره منطقه یزد است که جلد دوم آن به شهر یزد اختصاص یافته است. مؤلف در این اثر به معرفی بناها و محلات شهر تا دوره خود پرداخته و از اطلاعات متون محلی نیز بهره برده است. این کتاب حاوی اطلاعات خوبی از شهر، بخصوص بناهایی که امروزه تخریب شده‌اند، می‌باشد (همان).

ساختار اصلی شهر

ساختار اصلی شهر یزد متشکل از محلات مختلف بود که در طی قرون تشکیل شده بودند. به واسطه وجود برج‌وبارو، متون محلات را به دو بخش داخل حصار و خارج حصار تقسیم کرده که تعداد آنها، بدلیل گسترش محدوده حصار یزد، از دوره‌ای به دوره دیگر متفاوت بوده است. کوچه‌ها شبکه ارتباطی بین محلات مختلف را فراهم می‌کردند که اگرچه اطلاع دقیقی از وضعیت کوچه‌ها در دست نیست، ولی در متون نام برخی از آنها آمده که می‌توان به کوچه حسینیان، کوچه صندوقیان، کوچه کامرانان و... اشاره کرد. همچنین به وجود میدان در برخی از محلات نیز اشاره شده است: «... و پاره‌ای از بیرون شهر داخل حصار کرد و بر در خانه میدان وسیع راست کرد. هر روز به میدان آمدی و گوی باختی...» (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۹).

کوشکنو یکی از اولین محلاتی است که در اوایل حکومت عباسیان و توسط حاکم دست‌نشانده آنها، احمد زمجی، شکل می‌گیرد. وی پس از حمله به شهر یزد و دستگیری حاکم امویان، علاء طوفی، قصر وی را ویران و به جای آن قصر دیگری را برای خود بنا می‌کند (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۳، کاتب، ۱۳۴۵: ۵۶، مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۳۷). پس از آن، محله‌ای به نام محمدآباد شکل می‌گیرد که در اصطلاح به آن مدآباد یا مدآباد کوچه‌باغ می‌گفتند (کاتب، ۱۳۴۵: ۵۶). پس از آن تا قرن پنجم هـ ق اطلاعات درستی از وضعیت بافت تاریخی اطلاعاتی در دست نیست. در این دوره متون به شهرستان اشاره می‌کنند که حکام مختلف در آن ساخت‌وسازهایی انجام می‌دهند. اگرچه آنها به محله شهرستان اشاره می‌کنند، ولی، به احتمال زیاد، شهرستان از چندین محله مختلف تشکیل شده و هسته مرکزی بافت را شامل می‌شد.

پس از به حکومت رسیدن آل‌کاکویه در یزد، یکی از اولین اقداماتی که انجام می‌دهند احداث مسجد جامع عتیق یا قدیم در شهر است. جعفری چنین می‌نویسد: «... و مسجد جمعه را در شهرستان بنا کردند.» (۱۳۸۹: ۳۶). در دوره ایلخانی، سید رکن‌الدین با خرید زمینی در کنار آن، گنبدخانه و ایوانی بزرگی را بنا می‌کند. مؤلف جامع مفیدی به ساخت مدرسه دو منار در این محله اشاره می‌کند (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۷۶). همچنین در دوره ایلخانی شاه یحیی اقدام به ساخت بازاری بزرگ در کنار مسجد جامع می‌کند و متون محلی جایگاه آن را در مرکز شهر ذکر کرده‌اند: «و در میان شهر گنبدی چهارسوی با چهل دکان معتبر بساخت و آن را بازگنبد نام کرد» (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۷). امروزه از این بازار با نام چهارسوق یاد می‌کنند و محله‌ای به همین نام در کنار آن شکل گرفته است. در نتیجه، با توجه به برداشت‌هایی که می‌توان از متون محلی داشت، شهرستان از ترکیب چندین محله تشکیل شده بود که از جمله آنها می‌توان به محله چهارسوق، وقت‌الساعت و فهادان اشاره کرد.

اولین حاکم آل کاکویه در یزد ابوجعفر علاءالدوله بن مجدالدوله کالنجار است. وی دارای چهار سرهنگ بود که مسعود بهشتی، محله باغ بهشتی را پایه‌ریزی می‌کند (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۳) که در قرون بعد به یکی از محلات شهر یزد تبدیل می‌شود (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۷۶). ابویعقوب، یکی از سرهنگان دیگر، محله یعقوبی را در خارج از حصار طرح‌ریزی کرد. کیانرسو نیز محله نرسوآباد را پایه‌ریزی می‌کند (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۱) که امروزه با نام نصرآباد اشتهار دارد (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۱۶).

کنیزان ارسلان خاتون، همسر علاءالدوله کالنجار، قناتی را جاری و محله ابرومبارکه را احداث کردند (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۲) که امروزه یکی از محلات زرتشتی‌نشین است. همچنین، یکی از باغستان‌های شهر در کنار آن شکل می‌گیرد که اهرستان نام داشت و متون توصیفات زیادی را درباره آن نوشته‌اند (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۶۷ و ۱۶۸) (نقشه و تصویر ۱). در دوره اتابکان، عزالدین لنگر اقدام به احداث باغ عزآباد در خارج از حصار با مساحتی در حدود صد قفیز کرد و کوشکی را در میانه آن برای خود بنا می‌کند. اگرچه در قرون بعد این باغ به زمین بایری تبدیل شده بود (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۸) ولی در دوره صفوی محله خلف باغ عزآباد در نزدیکی آن شکل می‌گیرد (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۸۵). مادر سلطان قطب‌الدین روستای مریم‌آباد را در نزدیکی شهر احداث کرد که در نزدیکی محله یعقوبی قرار داشت و دارای باغ‌ها و باغستان‌های زیادی بود (جعفری، ۱۳۸۹: ۴۱). ترکان خاتون دروازه‌ای را بعد از احداث روستای مذکور گشود که به مال میر معروف گردید (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۸۸). در گذر زمان محله‌ای به نام مال میر در اطراف آن شکل می‌گیرد. روستای دیگری نیز در نزدیکی محله یعقوبی احداث می‌شود که سلغراآباد نام داشت و در قرون بعد به دلیل شوربودن آب آن به آبشور شهرت می‌یابد (آیتی، ۱۳۱۷: ۱۰۹).

در اردیبهشت‌ماه سال ۶۷۳ هـ.ق به علت بارندگی زیاد و جاری‌شدن سیل، شهر یزد آسیب‌های بسیار زیادی دید و محلاتی مانند مریم‌آباد، یعقوبی، سلغراآباد، سرسنگ و بخش‌های از خندق و برج‌وبارو تخریب گردید. همین امر باعث شد تا اهالی این محلات در یک محل، که از لحاظ ارتفاعی بلندتر از نقاط دیگر بود، جمع شوند و به مرور زمان اقدام به احداث خانه و مسکن در آن نقطه کرده که پس از گذشت مدتی محله‌ای در این نقطه شکل گرفت که در ابتدا آن را سرجمع می‌خواندند اما در قرن نهم هـ.ق به سرچم اشتهار یافته بود (کاتب، ۱۳۴۵: ۷۴-۷۳) (نقشه ۲). دوره آل مظفر یکی از دوران رونق و گسترش شهر یزد است چراکه با روی کارآمدن این حکومت، فصل جدیدی در پیشرفت منطقه آغاز گردید بطوریکه اوج شکوفایی و عظمت فرهنگی یزد نیز مربوط به همین زمان است (میرحسینی، ۱۳۷۲: ۵۶). در این دوره بازار چهارسوق در میانه شهر شکل می‌گیرد که خود زمینه‌ای را برای شکل‌گیری محله‌ای به همین نام فراهم می‌کند. محله دیگری که در این دوره برای اولین بار از آن نام برده می‌شود محله شاه‌ابوالقاسم است که نام خود را از مدرسه‌ای به همین نام گرفته است. سید رکن‌الدین، مجموعه خود را در مقام «در ده» در کنار مسجد جامع شهر بنا می‌کند که بدلیل استفاده از ابزارآلات نجومی، در قرون بعد محدوده اطراف آن به محله وقت‌الساعت تغییر نام می‌یابد (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۰۵).

خواجه ابوالمعالی، یکی از بزرگان دیگر شهر، اقدام به احداث مدرسه‌ای در یکی از محلات خارج از حصار، که نام آن در متون ذکر نشده، می‌کند که به اسم وی شهرت می‌یابد و در سال ۷۸۷ هـ.ق به اتمام رسید (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۰۵).

(۱۴۴) (نقشه ۴). به احتمال زیاد، تا قرن نهم هـ ق هنوز محله‌ای به این نام وجود نداشته و از دوره صفویه به نام آن در متون اشاره می‌شود (مفیدی ج ۳ ب ۲، ۱۳۸۵: ۶۵۸).

از محله دھوک نیز در این دوره نام برده می‌شود که خود به دو بخش دھوک اعلی و سفلی تقسیم می‌شود. در دوره تیموری امیر جلال‌الدین چخماق شامی بناهای مختلفی را در این محله احداث می‌کند که در قرون بعد محله مذکور به امیر چخماق تغییر نام می‌یابد (مفیدی ج ۳ ب ۲، ۱۳۸۵: ۶۵۸). همچنین خواجه عبدالقادر بن محمد بن سدید اشکذری، که در دربار حکومت ایلخانی نقش مهمی داشت، در یکی از محلات شهر مدرسه عبدالقادریه را احداث می‌کند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۴۲). به مرور زمان، محدوده اطراف مدرسه به نام آن شناخته می‌شد که در متون با نام «در مدرسه عبدالقادریه» از آن یاد می‌کنند و در دوره صفویه به آن «محله در مدرسه» می‌گفتند (خادم زاده، ۱۳۸۶: ۳۴۳). محله سرپُلک نیز یکی از محلات دیگری است که متون به احداث مدرسه‌ای بنام ضیائییه در آن اشاره می‌کنند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۴۳ و ۱۴۴) که امروزه از محدوده محله مذکور اطلاعاتی در دست نیست. نام محله ایلچی‌خان نیز برای اولین بار توسط جعفری ذکر می‌شود که در بیان اقدامات امیر مبارزالدین محمد و گسترش برج و باروی شهر یزد، از محلاتی است که داخل حصار شهر می‌گردد (جعفری، ۱۳۸۹: ۵۰). این امر نشان می‌دهد که محله مذکور قبل از این دوره پایه‌ریزی شده است (نقشه ۳، تصاویر ۲ و ۳).

ساختار محلات از بافت مترامی از منازل مسکونی تشکیل شده بود که ذکر ساخت برخی از آنها، که از اهمیت زیادی برخوردار بودند، در متون آمده است. بطور مثال به تهیه خانه‌ای در کوچه حسینیان جهت اسکان محمد بن عبدالله (امام‌زاده جعفر) اشاره شده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۵۳). از خانه‌های احداث شده در دوره آل‌کاکویه و اتابکان آثاری باقی نمانده اما در بررسی‌های صورت گرفته در برخی از محلات بافت تاریخی مانند شیخداد و ابوالمعالی، خانه‌هایی شناسایی شده‌اند که به دوره آل‌مظفر قابل تاریخ‌گذاری هستند (خادم‌زاده: ۱۳۸۷). پلان کلی خانه‌ها بصورت چهارصفه بوده که دارای دو ایوان بصورت قرینه و چهار صفه در طرفین خود بودند. از جمله فضاهای دیگر این خانه‌ها می‌توان به ورودی، حیاط، اتاق‌هایی در طرفین ایوان و باغ اشاره کرد.

ساختار مذهبی

شهرهای دوره اسلامی بر محور مساجد جامع و بازارها رشد یافته‌اند. این مسئله نشانگر تغییر در رویکرد فرهنگی و آیین ساکنان قدیم و جدید شهر می‌باشد. این امر موجب گردید که ساختار شهرهای ایرانی پیش از اسلام در کنار خود ساختار و بافتی جدید را تجربه نمایند (زارعی، ۱۳۹۰: ۶۹).

مسجد جامع کبیر یزد یکی از مهمترین بناهای مذهبی شهر است که در کنار یکی از بزرگترین بازارهای ایلخانی شهر قرار دارد. متون محلی، جایگاه آن را در شهرستان یزد ذکر می‌کنند (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۶)، که از ترکیب چندین محله مختلف تشکیل شده بود. این مسجد تاکنون چندین دوره ساخت‌وساز را به خود دیده تا به شکل امروز خود تبدیل شده است. قدیمی‌ترین آثاری که از این مسجد باقی مانده، شواهد چندین ستون و قوس‌های ساخته‌شده بر روی آنها می‌باشد که در کنار شبستان تابستانی آن واقع شده است. ماکسیم سیرو آثار باقی‌مانده را به دوره صفاریان تاریخ‌گذاری می‌کند و معتقد است مسجد بر روی آتشکده ساسانی، که در قسمت گنبدخانه ایلخانی واقع بوده، بنا شده است (Siroux, 1947: 172). ولی، براساس متون محلی، اولین شواهد ساخت‌وساز مسجد مذکور مربوط به

دوره آل کاکویه است که مسجد جامع قدیم و یا عتیق را در محل شبستان مذکور ساختند (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۶) (تصویر ۴). همچنین در طی فعالیت‌های باستان‌شناسی، هیچگونه شواهدی مبنی بر وجود آتشکده در گنبدخانه بدست نیامد (کاظم‌نژاد و میردهقان، ۱۳۹۲: ۲۴۳). در دوره ایلخانی، سید رکن‌الدین ایوان و گنبدخانه را به مسجد اضافه کرده و آن را توسعه داد (نقشه ۵).

یکی از اولین مساجدی که در شهر ساخته می‌شود، مسجد فُط است که بنا بر اعتقادات مردم و متون، امام رضا علیه‌السلام هنگام عزیمت خود به سمت توس و اقامتشان در یزد، در این مسجد نماز گذارده‌اند (کاتب، ۱۳۴۵: ۵۶). قدمگاهی را در یکی از رواق‌های مسجد به یادبود ایشان برپا کرده‌اند که درب ورودی آن تاریخ ۹۳۷ هـ.ق را دارد (میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۱۰۲). این مسجد در دوره‌های بعد تغییرات بسیاری را به خود دید بطوریکه از پلان اولیه چیزی باقی نمانده است (نقشه ۶). بنا بر اعتقادات مردم، مسجد قدمگاه در محله مالمیر نیز به احترام امام رضا علیه‌السلام بنا شده و اگرچه در متون اطلاعاتی درباره آن وجود ندارد ولی دو سنگ قبر در مسجد وجود دارد که یکی تاریخ ۶۱۷ هـ.ق و دیگری مربوط به قرن ششم هـ.ق است (خادمزاده، ۱۳۸۴: ۲۴۵).

مریم ترکان، مادر سلطان قطب‌الدین، پس از احداث روستای مریم‌آباد، مسجد جمعه آن را بنا می‌کند که متون تاریخ آن را ۶۲۵ هـ.ق ذکر می‌کنند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۲۱). در دوره آل مظفر نیز چندین مسجد جمعه در محلات مختلف شهر یزد احداث می‌شود که مورد استفاده برخی از محلات بوده و به جز مسجد جامع قدیم، مابقی در خارج از حصار شهر قرار داشتند. مسجد جمعه یعقوبی در سال ۷۸۵ هـ.ق توسط شاه یحیی در محله یعقوبی بنا می‌شود (جعفری، ۱۳۸۹: ۹۷). مسجد جمعه سر ریگ و مسجد جمعه سرآب نو نیز از مساجد جامع دیگر بودند که توسط امیر معین‌الدین اشرف و در سال ۷۹۸ هـ.ق احداث می‌شوند و مردم محلات دهاباد، جدید و سرچم نماز جمعه را در مسجد جمعه سرآب نو اقامه می‌کردند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۱۷). مساجد دیگری نیز تا پایان کار دولت آل مظفر در یزد احداث می‌شوند که از جمله آنها می‌توان به مسجد مصلی عتیق، مسجد مولانا معین‌الدین معلم یزدی، مسجد خواجه پیرحسین دامغانی و... اشاره کرد.

مسجد شیخیها یکی از مساجد دیگر شهر یزد است که می‌توان آن را در شهرستان قرار داد. هیچگونه اطلاعاتی از این مسجد در متون وجود ندارد ولی با توجه به پلان، می‌توان آن را یکی از مساجد قرون اولیه اسلامی دانست که با مساجدی همچون فهرج و تاریخانه دامغان قابل مقایسه بوده و در دوره‌های بعد الحاقاتی به آن اضافه می‌شود (خادمزاده، ۱۳۸۴: ۲۱۶).

دسته دیگری از بناهایی مذهبی قبرستان‌ها، آرامگاه‌ها و بقاع متبرکه می‌باشند که برخی از آنان منتسب به نوادگان ائمه علیهم‌السلام هستند. بر اساس متون محلی، مزار تازیان قدیمی‌ترین مزار یزد است که در نزدیکی امامزاده جعفر یزد قرار داشته است. این مزار مقبره تابعین و صحابه پیامبر اسلام است که در جریان حمله مسلمانان به یزد در صدر اسلام، در این نقطه دفن شدند. پس از فتح یزد بدست مسلمانان، دو قبیله بنی‌تازیان و بنی‌تمیم در یزد ساکن شده و پس از وفات، آنها را در این مزار دفن می‌کردند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۷۶). این مزار مدفن بزرگان زیادی از جمله امامزاده جعفر، مولانای اعظم حاجی نظام‌الدین اسحق الحموی، مولانا محی‌الدین خطیب و... می‌باشد. وجود آرامگاه امامزاده

جعفر در این محل، که مدفن محمد بن علی بن عبدالله، از نوادگان امام جعفر صادق علیه‌السلام، باعث شکل‌گیری محله امامزاده جعفر شده است (خادمزاده، ۱۳۸۷: ۱۸).

از مزارهای معروف دیگر شهر یزد، مزار سادات مشهور به قل هوالله است که در نزدیکی باغ کمال کاشی بوده و به گنبد هشت‌در معروف بوده است (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۵۴). مقابر غازیان نیز در نزدیکی مزار تازیان قرار داشته که بسیاری از علما و بزرگان شهر یزد در آن مدفون بوده‌اند (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۷۸). از جمله مقابر و گورستان‌های مهم شهر یزد، که نام آنها در متون آمده می‌توان به مقابر حمیدی و تیرگردی، گورستان سرپلوک، مقابر باغ حاجبی، مقابر مریاباد و یعقوبی، مقابر زنگیان و... اشاره کرد (کاتب: ۱۳۴۵).

در گمانه‌زنیهای باستانشناسی که در محدوده بافت تاریخی صورت گرفت آثاری از وجود قبرستان در برخی از محلات بدست آمد که محوطه اطراف بقعه دوزاده امام در محله فهادان از جمله آنها می‌باشد. در فصل اول گمانه‌زنی، آثاری از وجود قبرستانی بدست آمد که احتمالاً در طی چندین دوره از آن استفاده شده است. دلیل آن نیز وجود اجساد مختلف بر روی یکدیگر بود (کاظم‌نژند، ۱۳۸۴: ۱۲۴). همچنین، برخی از پژوهشگران بقعه دوزاده امام را مدفن علاءالدوله کالنجار دانسته‌اند (ابویی، ۱۳۸۸: ۱۶). این بقعه در سال ۴۲۹ هـ ق ساخته شده و با توجه به کتیبه آن، سازندگان آنرا سرهنگان علاءالدوله کالنجار دانسته‌اند (همان: ۱۶) (نقشه ۷).

ساختار آموزشی

یکی از ویژگیهای بافت تاریخی شهر یزد وجود چندین مدرسه در محلات مختلف آن است. این مدارس دارای دو پلان هستند. پلان رایج که در اکثر آنها مشاهده می‌شود عبارتست از گنبدخانه رفیع و بلند که دارای سردر ورودی بزرگ و در تعدادی از آنها دو مناره بوده است. در برخی از موارد، از مناره مدرسه برای اجرای احکامی شرعی نیز استفاده می‌شد: «و اگر نعوذ بالله من غضب الله شخصی را به حکم سیاست از منار انداختن فرمایند او را بر مناره این مدرسه برند...» (کاتب، ۱۳۴۵: ۷۲). اکثر آنها بوسیله کاشی‌کاری و نقاشی دیواری تزیین شده‌اند. پلان دیگر، وجود حیاط مرکزی به همراه رواق‌هایی در طرفین و گنبدخانه‌ای در جهت قبله می‌باشد که مدرسه شهاب‌الدین قاسم طراز با این پلان ساخته شده است. این مدرسه بوسیله کاشی‌کاری تزیین شده بود که بخش‌های زیادی از آنها از بین رفته است.

متأسفانه، از مدارس ساخته‌شده در دوره آل‌کاکویه آثاری باقی نمانده که از جمله آنان می‌توان به مدرسه دومنار، کیانرسو و کیاشجاع اشاره کرد (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۶). یکی از مدارس که در دوره اتابکان ساخته شده و آثار آن هنوز باقی مانده مدرسه کمالیه می‌باشد که در نزدیکی مسجد جامع و داخل شهر قرار دارد. مدرسه دارای سردری بلند و گنبدخانه‌ای رفیع می‌باشد که فضای داخلی آن بوسیله نقاشی دیواری تزیین شده است. سردر ورودی آن دارای دو مناره بوده که از آنها اثری باقی نمانده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۶). همچنین آثاری از کاربرد کاشی‌های زرین‌فام را در ازاره‌های سردر ورودی می‌توان مشاهده کرد. تاریخ ساخت آن ۷۲۰ هـ ق است (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۶-۱۱۵).

مدرسه سید رکن‌الدین یکی از مدارس مشهور شهر بود که به همراه مجموعه آن در حدود سال ۷۲۵ هـ ق ساخته شد. بنابر گفته‌های متون، بانی رصدخانه‌ای را بر مناره‌های سردر ورودی آن بنا می‌کند و نام محله نیز از آن گرفته شده است. مدرسه مذکور دارای سردر و روی بلند و گنبدخانه‌ای رفیع می‌باشد که با تزیینات گل‌بری و نقاشی

دیواری تزئین شده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۲۳) (نقشه ۸). از جمله مدارس دیگر این دوره می‌توان به مدرسه حسینیّه در کوچه حسینیان، مدرسه رشیدیّه، مدرسه غیاثیه چهارمنار و مدرسه حافظیه در اهرستان اشاره کرد (جعفری: ۱۳۸۹).

در دوره آل مظفر مدارس زیادی در یزد احداث می‌شود که آثار برخی از آنان باقی مانده است. مدرسه ضیائیّه در محله فهادان ساخت آن توسط ضیاءالدین حسین رضی شروع و بوسیله فرزندان وی در سال ۷۵۰ هـ ق تکمیل شده است. مدرسه مذکور دارای گنبدخانه بزرگی است که بوسیله نقاشی تزئین شده است (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۷-۱۱۶). مدرسه خواجه شهاب‌الدین قاسم طراز در داخل شهر و در سال ۷۳۷ هـ ق احداث می‌شود که بوسیله کاشیکاری تزئین شده است (همان: ۱۲۸) که بعداً محله‌ای به نام بانی آن شکل می‌گیرد. مدرسه سید شمس‌الدین در محله چهارمنار توسط سید شمس‌الدین احداث می‌شود. این بنا دارای سردر ورودی بزرگ به همراه تزئینات بسیار زیبایی می‌باشد که یکی از بناهای منحصر بفرد شهر بوده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۰). از جمله مدارس دیگر که در این دوره احداث می‌شوند می‌توان به مدرسه سر ریگ، مدرسه نصرتیّه، مدرسه خاتونیه، مدرسه عبدالقادریه و... اشاره کرد (جعفری: ۱۳۸۹).

ساختار اقتصادی شهر

بازارها مهمترین اصل اقتصادی شهر را تشکیل می‌دادند که مهمترین آنها بازار چهارسوق در نزدیکی مسجد جامع بود (نقشه ۹). این بازارها توسط بزرگان در محلات مختلف شهر بوجود آمدند. تا دوره اتابکان اطلاعاتی از وضعیت بازارهای شهر در دست نیست اما متون به وجود بازارهایی در شهر اشاره می‌کنند: «و ارسلان خاتون مردم را پیوسته لباس پوشاندی و هر روز دو شیلان داشتی یکی عام و یکی خاص و بر سر شیلان او البته مردم حاضر کردند به تکلیف، به مرتبه‌ای که مردم را در سر بازار به تکلیف به شیلان بردندی» (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۰).

در دوره اتابکان اشارات بیشتری به بازارهای شهر شده است. در این دوره وردانزور، فرزند عزالدین لنگر، گنبدخانه‌ای را در میان بازار شهر بنا کرد. مادر سلطان قطب‌الدین، پس از ساخت مریم‌آباد، دروازه‌ای را مفتوح و بازاری را در کنار آن احداث می‌کند که به آن بازار مادر امیر می‌گفتند (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۸۸).

یکی از مهمترین بازارهایی که در دوره آل مظفر احداث می‌شود، بازار چهارسوق امروزی است که از ساخته‌های شاه یحیی مظفری می‌باشد: «و در میان شهر گنبدی چهارسوی با چهل دکان معتبر بساخت و آن را بازار گنبد نام کرد» (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۷). بازارهای دیگری نیز در این دوره احداث می‌شوند که می‌توان از بازار کفش‌دوزان، بازار نزدیک مدرسه صاعديه و بازار دلان نام برد (همان: ۸۸). هرکدام از محلات نیز دارای بازارچه‌های کوچکی بودند که مردم همان محله می‌توانستند مایحتاج خود را تأمین کنند.

ساختار آب‌رسانی

شهر یزد، بدلیل قرارگیری در منطقه کویری، یکی از خشک‌ترین مناطق کشور می‌باشد که دارای تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد است. به جز رودخانه فصلی تفت، که از کنار شهر می‌گذرد، هیچگونه رودخانه دیگری وجود ندارد. به همین دلیل بهترین راه تأمین آب شهر را قنات تشکیل می‌داد.

قدیمی‌ترین قنات یزد، دهاباد نام داشت که در زمان اسکندر و پس از احداث شهر کته حفر شده است. این قنات از راه خلف باغ عزآباد، که یکی از محلات یزد بود، جاری بوده و محلات و کسحوانات زیادی از آن استفاده می‌کردند (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

یکی از مهمترین قنات‌های یزد، قنات زارچ است. اگرچه مقصد نهایی قنات مذکور روستای زارچ در ناحیه رستاق بود، ولی در شهر یزد از آب آن استفاده می‌شد. علاءالدوله کالنجار، پس از احداث مسجد جمعه قدیم، پایابی را بر سر این قنات احداث می‌کند که تا به امروز نیز باقی مانده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۴: ۸۴). در این دوره به قنات‌های دیگری مانند قنات یعقوبی، آب صواب، ابر و مبارکه و... می‌توان اشاره کرد که توسط بزرگان این سلسله جاری شده‌اند که خود باعث شکل‌گیری محله جدیدی در شهر یزد شدند.

در دوره اتابکان نیز قنات‌های مختلفی جاری می‌شود که می‌توان به قنات مریم‌آباد و سلغراباد اشاره کرد. برای استفاده از آب قنات، پایاب‌هایی را در برخی از نقاط حفر می‌کردند که از جمله آنها می‌توان به پایاب قنات زارچ و پایاب مدرسه ضیائییه اشاره کرد. همچنین می‌توان به آب‌انبارهای گوناگونی اشاره کرد که در محلات مختلف پراکنده بوده و نقش بسیار مهمی در تأمین آب مورد نیاز مردم شهر داشتند.

آسیاب‌های زیادی در شهر نیز وجود داشتند که اکثر آنها خارج از حصار بودند. تنها در محله اهرستان قریب دوازده آسیاب نام برده شده که از جمله آنها می‌توان به آسیاب عزالدین، آسیاب ترسا، آسیاب کهنه و... اشاره کرد (جعفری، ۱۳۸۹). این آسیاب‌ها نیز از آب قنات‌های موجود استفاده می‌کردند.

ساختارهای حفاظتی و حکومتی شهر

برج و باروی شهر یزد یکی از ساختارهای مهمی است که نقش زیادی را در حفظ و حراست از شهر بر عهده داشته است. اگرچه امروزه بخش‌های کمی از آن باقی نمانده، ولی در گذشته یکی از ساختارهای شاخص شهر یزد به حساب می‌آمد. وجود برج و بارو سبب شده بود تا نویسندگان متون محلی محلات شهر یزد را به محلات داخل حصار و محلات خارج از آن تقسیم کنند. در زمان سلسله‌های مختلف این ساختار تغییر می‌کرد و بخش‌هایی به آن اضافه می‌شد. همچنین ساختار مذکور فاقد هرگونه پی‌ریزی بوده و مستقیماً بر روی خاک بکر قرار داشته است (میردهقان، ۱۳۹۰: ۱۹).

تا دوره آل‌کاکویه اطلاعاتی از ساختار برج و بارو در دست نیست؛ ولی نمی‌توان فرض کرد که شهر بدون این ساختار بوده است. در دوره آل‌کاکویه علاءالدوله کالنجار به چهار سرهنگ خود دستور داد تا حصار را به دور شهر بکشند که پس از اتمام کار در سال ۴۳۲ هـ.ق چهار دروازه با درهای آهنی گشودند و نامشان به خط کوفی بر درب‌ها حک شد. چهار دروازه مذکور عبارتند از کوشکنو، قطریان، مهریجر و درب کیا (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۶-۳۵). در قرن نهم هـ.ق، بدلیل گسترش محدوده داخل حصار بخش‌هایی از باروی کاکویه در داخل شهر قرار داشت (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۱) (تصویر ۵).

در دوره اتابکان، سلطان قطب‌الدین برج و بارو را گسترش داده و در پنج نوبت بخشی از محلات خارج از حصار را داخل شهر کرد. در این دوره خندقی نیز به گرد آن حفر کرده بودند (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۹). سیلی که در سال ۶۷۳ هـ.ق

روی داد بخش‌هایی از خندق و برج‌وبارو را تخریب کرد. همچنین مریم‌ترکان، دروازه مادر امیر را گشود که امروزه به مالمیر شهرت دارد (مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۸۸).

سلطان محمد مظفر در سال ۷۴۷ هـ ق برج‌وبارو را گسترش داده و بخشی از محلات خارج از حصار را داخل شهر کرد که می‌توان به کوچه سنبلان، کوچه جلال، باغ بهشتی و... اشاره کرد. همچنین از در دروازه قطریان تا دروازه مادر امیر، باروی تازه کشید و بر تعداد دروازه‌ها نیز افزود بطوریکه وسعت شهر تقریباً دو برابر شد (تصویر ۶). شاه یحیی فصیلی گرد باروی شهر کشید و شش برج گسیخته را به فاصله نزدیکی از آن بنا کرد (جعفری، ۱۳۸۹: ۵۰ و ۵۱) که امروزه تنها دو برج باقی مانده است. بقایایی از فصیل بارو در پیگیری‌های چند سال اخیر شناسایی شده است (میردهقان: ۱۳۹۰).

در باب ساختار حکوکتی شهر باید گفت در دوران صدر اسلام، پس از به حکومت‌رسیدن احمد زمجی، قصر علاء طوفی را تخریب و به جای کوشک جدیدی را برای خود احداث می‌کند که همین امر باعث شکل‌گیری محله‌ای به نام کوشکنو می‌شود (جعفری، ۱۳۸۹: ۳۳، کاتب، ۱۳۴۵: ۵۶، مفیدی ج ۱، ۱۳۸۵: ۳۷). از ساختار حکومتی شهر در دوره آل‌کاکویه اطلاعاتی در دست نیست و متون نیز هیچگونه اشاره‌ای به آن نداشته‌اند. در دوره اتابکان تا زمان به حکومت‌رسیدن سلطان قطب‌الدین اطلاعاتی درباره ساختار حکومتی شهر وجود ندارد. اما ابومنصور اسفہسالار، مشهور به قطب‌الدین، اقدام به ساخت دولت‌خانه، میدان، گنبدی جهت مدفن خویش و مدرسه کرده و دو منار برای آن قرار داد. همچنین وی قدمگاه امام‌رضا علیه‌السلام را عمارت کرد و مسجدی را در کنار آن احداث نمود که امروزه به مسجد قدمگاه شهرت دارد (کاتب، ۱۳۴۵: ۶۹ و ۷۰). برخی از پژوهشگران این ساخته‌ها را با خانه طاق‌بلندا یا حسینیان و مجموعه اطراف آن مرتبط دانسته‌اند (نقشه ۱۰). این مجموعه شامل حسینیه و گنبد می‌باشد که به گنبد هشت شهرت دارد (عینی‌فر و خادم‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۶). همچنین مسجد قدمگاه نیز در فاصله نزدیکی از این مجموعه قرار گرفته است.

از ساختار حکومتی یزد در دوره آل‌مظفر نیز اطلاعات دقیقی در دست نیست جز اینکه در ذکر ساختن سرای ترکان توسط محمد مظفر چنین آمده است: «و همچنین در سال ۷۴۰ سرای ترکان را عمارت کرد و خانه‌ای که مشهور است به دولتخانه عمارت نمود و به جهت پسران و پسرزادگان سازه‌های عالی بساخت» (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۵).

بناهای عام‌المنفعه

یکی از ویژگی‌های شهر یزد وجود بناهای عام‌المنفعه زیادی است که توسط افراد مختلف احداث شده‌اند. برخی از آنها مجتمعی با چندین عمارت و کارکرد مختلف بودند که خدمات لازم را به مردم ارائه می‌دادند.

دارالشفای صاحبی در سال ۷۶۶ هـ ق و توسط خواجه شمس‌الدین محمد تازیگو و در نزدیکی مسجد جامع شهر یزد احداث شده است. این مجتمع از چندین عمارت مختلف شامل مدرسه، مسجد، بیت‌الادویه، دارالمجانین، حوضخانه و یخدان تشکیل شده بود که امروزه بخش‌های کمی از آن باقی مانده است (جعفری، ۱۳۸۹: ۱۱۲). سید رکن‌الدین نیز مجتمع خود را در نزدیک مسجد ساخت که از مسجد، مدرسه، رصدخانه، چاه آب سرد و کتابخانه تشکیل شده بود (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۲۳).

در این دوران حمام‌های مختلفی ساخته می‌شود که مشهورترین آنها، که تا به امروز نیز باقی مانده، حمام شاه کمال است که توسط کمال‌الدین ابوالمعالی و در کنار مدرسه وی بنا می‌شود (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۷).

دسته دیگری از بناهای عام‌المنفعه خانقاه‌ها هستند. در دوره آل کاکویه، اگرچه به ساخت خانقاه اشاره‌ای نمی‌شود، ولی وجود برخی از عرفا نشان‌دهنده وجود این دسته از بناها هستند: «نقل است که شیخ ربانی و قطب صمدانی شیخ فخرالدین احمد الإسفنجردی در کوچه فهادان در زاویه‌ای معتکف بود و به طاعت و عبادت مشغول». چراکه زاویه می‌توانست در برخی از موارد به خانقاه اشاره داشته باشد (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۲۰).

اکثر خانقاه‌هایی که در متون از آنها نام برده شد در دوره آل مظفر ساخته شده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت تصوف در این دوره است. از جمله بزرگانی که به ساخت خانقاه پرداختند می‌توان به سید رکن‌الدین، سید شمس‌الدین، شیخ تقی‌الدین دادامحمد و.. اشاره کرد. پادشاهان این حکومت نیز خانقاه‌هایی احداث کردند بطور مثال محمد مظفر در نزدیکی دروازه سعادت خانقاهی را بنا کرد (کاتب، ۱۳۴۵: ۸۶).

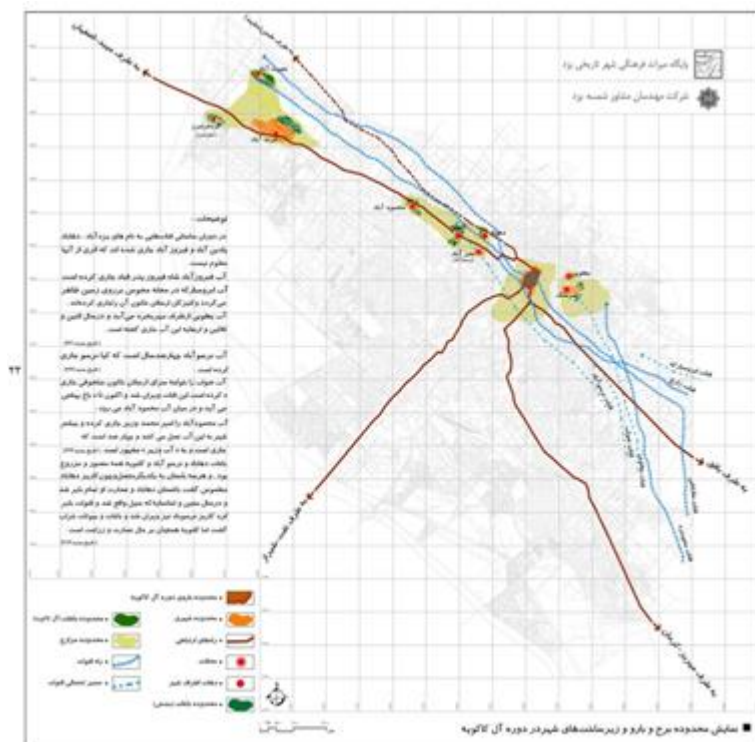
نتیجه‌گیری

شهر یزد یکی از شهرهایی است که علی‌رغم توسعه و گسترش، هنوز بخش‌های قدیمی خود را، که امروزه بافت تاریخی را تشکیل می‌دهند، در دل خود حفظ کرده است. این شهر از ساختارهای مختلفی تشکیل شده بود که محلات متعدد اصلی‌ترین ساختار آن را تشکیل می‌دادند. اگرچه برخی از آنها تنها از طریق متون محلی شناخته می‌شوند ولی بسیاری از آنها تا به امروز باقی مانده‌اند. اما ساختارهای دیگر نقش بسیار مهمی در شکل‌بخشیدن و تشکیل محلات و در نهایت شهر یزد داشتند. برج‌وبار، به عنوان بخشی از ساختار دفاعی و حکومتی شهر، باعث شده بود که محلات به دو بخش خارج از حصار و داخل حصار تقسیم شوند و و بسیاری از باغستان‌های این شهر در محلات خارج از آن قرار گیرند و در دوره‌های مختلف با گسترش آن به تعداد محلات داخل حصار افزوده می‌شد.

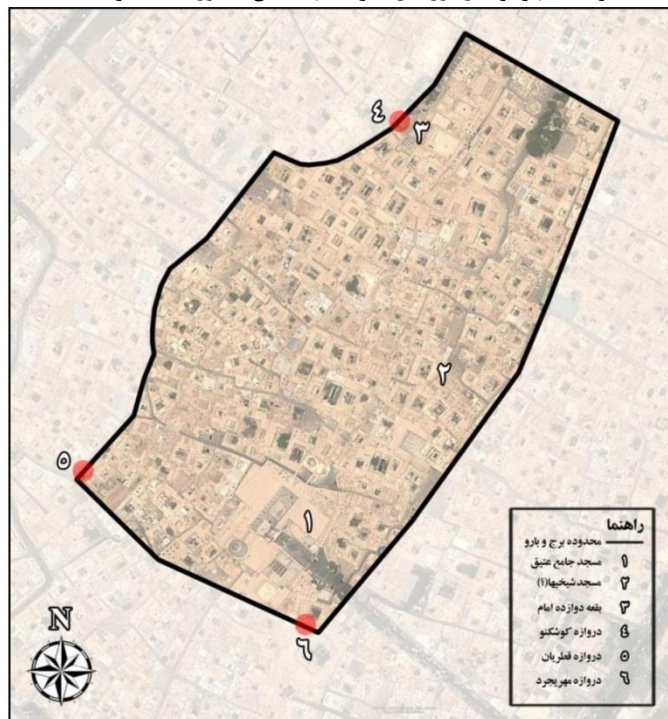
ساختار مذهبی متشکل از مساجد گوناگون، مزارات و بقاع بود که در نحوه گسترش شهر و تقسیم‌بندی برخی از عناصر و ساختارهای شهری تأثیرگذار بودند که ساخت بازار چهارسوق، مهم‌ترین بازار یزد در دوره آل مظفر و بخشی از ساختار اقتصادی شهر، از نمونه‌های بارز آن به شمار می‌رود. همچنین برخی از بزرگان نیز مدارس مختلفی را در محلات گوناگون احداث می‌کردند که تعدادی از آنها مدفن بانی آن نیز به شمار می‌آمدند. این مدارس، که برخی جزئی از مجموعه بناهایی به حساب می‌آمدند که کارکرد عام‌المنفعه داشتند. برخی از این مدارس تغییراتی را در محله‌ای که در آن ساخته شده بودند ایجاد کردند بطوریکه در دوره‌های بعد، بخش‌هایی از محله مذکور به نام آن مدرسه شهرت می‌یافت.

برخی از بزرگان با ایجاد قنات محله جدیدی را پایه‌گذاری می‌کردند. همچنین برخی نیز روستای جدیدی را احداث می‌کردند که با گسترش شهر، به یکی از محلات آن تبدیل می‌شد. برخی از ساختارهای عام‌المنفعه نیز تغییر و شکل‌گیری برخی از محلات نقش مهمی داشتند که به برای مثال می‌توان به مجموعه دارالشفای صاحبی و مجموعه سید رکن‌الدین اشاره کرد که باعث شکل‌گیری محلات دارالشفاء و وقت‌الساعت در داخل حصار شهر یزد شدند.

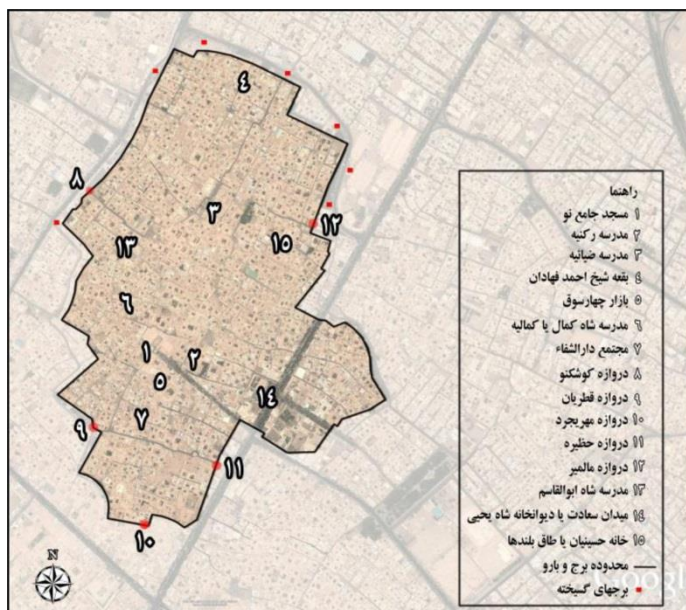
در نتیجه، با مطالعه روند تدریجی شکل‌گیری شهر یزد، می‌توان به نقش عوامل و ساختارهای گوناگون شهری در شکل‌بخشی نهایی و توسعه هرچه بیشتر آن پی برد.

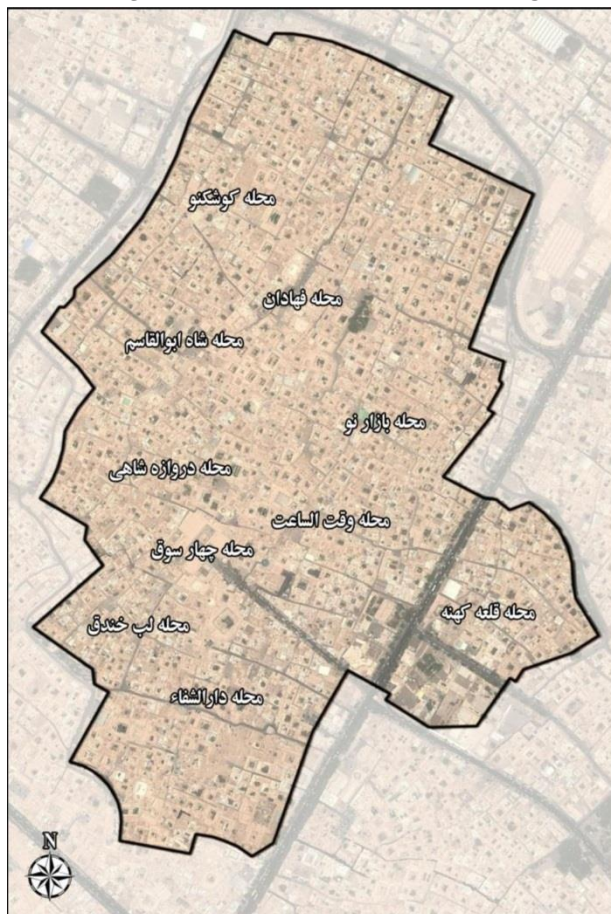
نقشه ۱: توسعه شهر یزد در دوره آل کاکویه (مهندسان مشاور شمشه یزد، ۱۳۸۵: ۲۳)

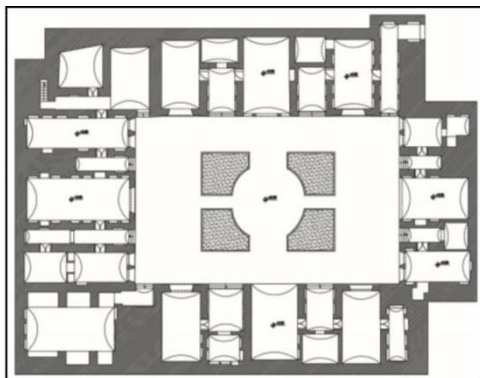
تصویر ۱: برج و باروی شهر یزد در دوره آل کاکویه (برگرفته از مهندسان مشاور شمشه یزد، ۱۳۸۴: ۲۴)

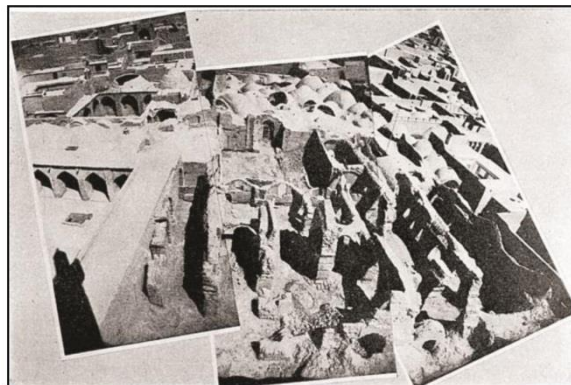
تصویر ۲: محدوده حصار برج و باروی یزد در دوره آل مظفر (برگرفته از مهندسان مشاور شمسه یزد، ۱۳۸۵: ۳۳)

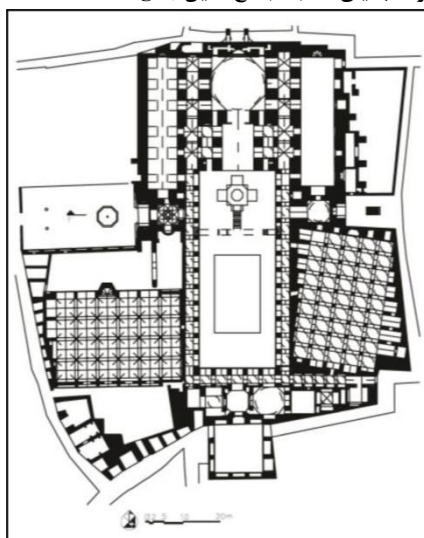
تصویر ۳: محلات داخل حصار شهر یزد در دوره آل مظفر (برگرفته از مهندسان مشاور شمسه یزد، ۱۳۸۵: ۳۳)

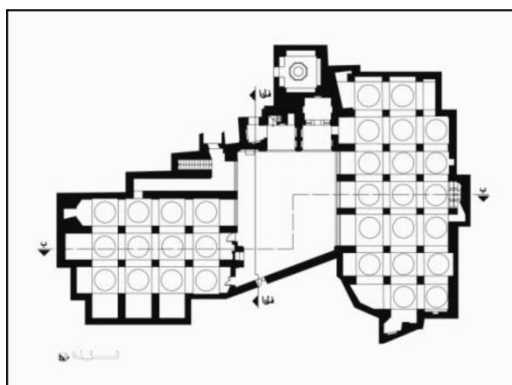
نقشه ۴: مدرسه ابوالمعالی (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

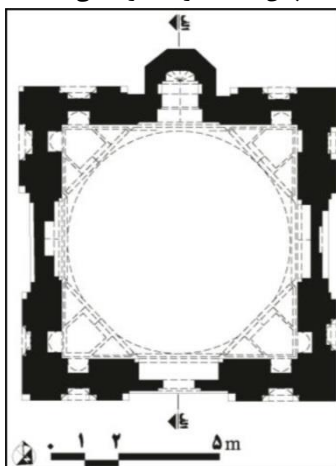
تصویر ۴: بقایای مسجد جامع عتیق (siroux, 1947: fig 1)

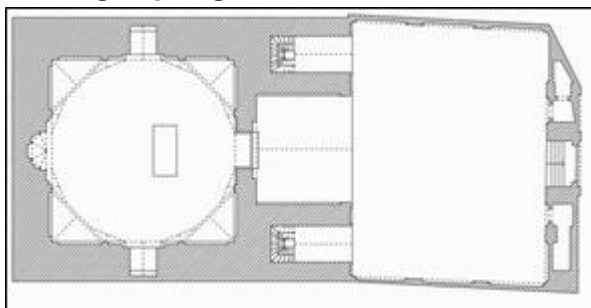
نقشه ۵: پلان مسجد جامع (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

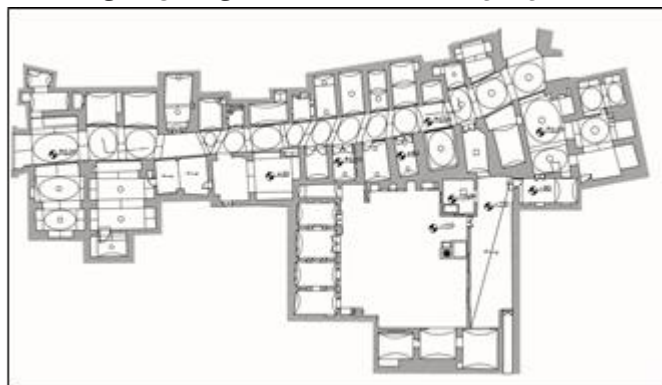
نقشه ۶: پلان مسجد فرط (میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۴۸)

نقشه ۷: پلان بقعه دوازده امام (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

نقشه ۸: پلان مدرسه سید رکن‌الدین (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

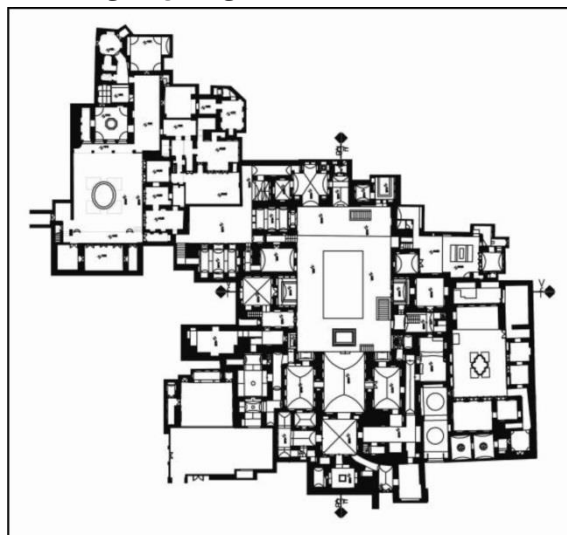
نقشه ۹: بازار چهارسوق (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

تصویر ۵: برج و باروی یزد در دوره آل کاکویه (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

تصویر ۶: برج و باروی یزد (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

نقشه ۱۰: پلان خانه طاق بلندها یا حسینیان (آرشیو اداره کل میراث، فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد)

پی‌نوشت

- ۱- آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد
- ۲- آل کاکویه: این سلسله شعبه‌ای از آل بویه بودند که حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقلی در مرکز و غرب ایران بوجود آوردند. براساس متون محلی، اولین حاکم کاکویی یزد علاءالدوله کالنجار است که در اوایل قرن پنجم هـ.ق به حکومت رسید. آخرین حاکم این سلسله در یزد امیر فرامرزن بن گشاسب بود که در نبردی که بین سلطان سنجر و

قراختایان درگرفت، کشته شد. این سلسله در فاصله سال‌های ۴۳۳ تا ۵۳۶ هـ.ق به حکومت پرداختند (ابویی مهریزی، ۱۳۹۰: ۱۹-۴).

۳- **اتابکان:** یکی از سلسله‌های محلی یزد است که در فاصله سال‌های ۵۳۶ تا ۷۱۸ هـ.ق به حکومت پرداختند. آنان در ابتدا از سرسپردگان حکومت سلجوقی بوده که پس از ضعف حکومت مرکزی، اعلام استقلال نمودند. اولی حاکم اتابکی یزد رکن‌الدین سام بن وردانروز و آخرین آن حاجی‌شاه بود (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۴).

۴- **آل مظفر:** خاندان آل مظفر در ابتدا در دستگاه اتابکان یزد به خدمت مشغول شدند و توسط آنان به ایلخان مغول معرفی گشتند. اما پس از مدتی آنها را کنار زده و خود قدرت را در دست گرفتند. مؤسس این سلسله امیر مبارزالدین محمد است که در سال ۷۱۸ هـ.ق به حکومت رسید و شاه منصور، آخرین حاکم مظفری، در سال ۷۹۵ هـ.ق از تیمور لنگ شکست خورده و حکومت را به آنان واگذار کرد (همان: ۷۰).

۵- **مجموعه:** مجموعه‌ها شامل بناهای مختلفی بودند که در کنار یکدیگر و توسط برخی از بزرگان و حکام احداث می‌شد. از جمله این مجموعه‌ها می‌توان به دارالشفای صاحبی اشاره کرد. این مجموعه مشتمل بر مدرسه، مسجد، بیت‌الدویه، محبس مجانین، حوضخانه، یخدان و باغ بوده که بدستور خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان و توسط خواجه شمس‌الدین محمد تازیگو ساخته شده است (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۳-۱۳۱).

منابع

- آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷). تاریخ یزد. چاپ اول. یزد: چاپخانه گلپهار
- ابن حوقل (۱۳۴۵). *صورة الأرض*. ترجمه و تصحیح دکتر جعفر شعار. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر
- ابویی، رضا (۱۳۸۸). *هزار سال استواری: مطالعه قبه دوازده امام یزد (به مناسبت هزارمین سالگرد ساخت آن*. تهران: ستایش، با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد
- اسلامی، فاطمه، سوسن اژدر و سید علی‌اکبر خدایی (۱۳۸۸). *شاهکار فیروزه کویر*. چاپ اول. انتشارات وراى دانش
- اصطخری، ابواسحق (۱۳۷۳). *مسالك وممالك*. ترجمه اسعد بن عبدالله تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی
- افشار، ایرج (۱۳۷۴). *یادگارهای یزد*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- جعفری، جعفرین محمد (۱۳۸۹). *تاریخ یزد*. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- خادم‌زاده، محمد حسن (۱۳۸۴). *مساجد تاریخی شهر یزد*. یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری
- _____ (۱۳۸۶). *محلات تاریخی شهر یزد*. تهران: نشر سبحان نور، با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد
- _____ (۱۳۸۷). *معماری دوره آل مظفر یزد*. تهران: نشر همپا، با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد
- دهقان چناری، مهرا (۱۳۹۰). *مسجد جامع یزد، شاهکاری ماندگار*. یزد: انتشارات محمد هادی
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۱). *ساختار کالبدی- فضایی شهر همدان از آغاز دوره ی اسلامی تا پایان دوره قاجار براساس مدارک و شواهد موجود*. نشریه نامه باستانشناسی. دوره ۱، شماره ۱، زمستان ۱۳۹۰، ص ۸۲-۵۷
- عینی‌فر، علیرضا و محمد حسن خادم‌زاده (۱۳۹۰). *بازشناسی معماری دوره اتابکان یزد از متون تاریخی نمونه موردی: مجموعه دولتخانه اتابک قطب‌الدین، نامه معماری و شهرسازی*. شماره ۶: ۱۳۷-۱۲۳
- کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۴۵). *تاریخ جدید یزد*. به کوشش ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین

- کاظم‌نژند، ابراهیم. (۱۳۸۴). گزارش فصل اول کاوش و گمانه‌زنی بافت تاریخی شهر یزد. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد (منتشر نشده)
- کاظم‌نژند اصل، ابراهیم و سید فضل‌الله میردهقان اشکذری (۱۳۹۲). پیگردی و گمانه‌زنی مسجد جامع شهر یزد. چکیده مقالات سمینار یکروزه مباحث باستانشناختی هنر، فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵). جامع مفیدی ج ۱ و ۲ و ۳. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات اساطیر
- مسرت، حسین (۱۳۸۹). پژوهشی در آب‌انبارهای شهر یزد. یزد: انتشارات اندیشمندان یزد
- _____ (۱۳۹۱). مسجد جامع کبیر یزد. یزد: انتشارات اندیشمندان یزد
- مهندسان مشاور شمسه یزد (۱۳۸۵). گزارشات مطالعات ثبت شهر تاریخی یزد در فهرست آثار ملی. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد
- میرحسینی، سید حسن (۱۳۷۲). یزد از ظهور تا سقوط آل مظفر. پایان نامه کارشناسی ارشد. رشته تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران
- میرخلیلی، صفورا (۱۳۹۰). مطالعه و مستندنگاری مسجد فرط. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد (منتشر نشده)
- میرزایی، آرزیتا و حمید فدایی (۱۳۸۵). روند توسعه تدریجی شهر یزد در ادوار تاریخی، نشریه باستان‌شناسی، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ص ۹۱ تا ۱۰۱
- میردهقان اشکذری، سید فضل‌الله (۱۳۹۰). گزارش پیگردی برج و باروی شهر یزد محله شاه ابوالقاسم، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد (منتشر نشده)
- هیلن براند، روبرت (۱۳۸۳). معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی. ترجمه باقر آیت‌الله زاده شیرازی. انتشارات روزنه
- Siroux, Maxime, (1947): *La Masjid-e-Djum'a de Yezd, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, vol 44, 119-76.